

Олег ПЕТРЕЧКО,

orcid.org/0000-0002-5535-3730

доктор історичних наук,

завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) o.petrechko@ukr.net

Богдан ЛАСТОВ'ЯК,

orcid.org/0009-0000-9525-6559

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Україна) bohdan.vo@ukr.net

ФЕРАЛІЇ: МАГІЧНИЙ РИТУАЛ І РЕЛІГІЙНА ФУНКЦІЯ

Мета дослідження – проаналізувати особливості ритуалу та визначити релігійну функцію свята Фералії. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципі науковості та включає загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також метод контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає у вивченні дискусійних аспектів ритуалу Фералії і спробі окреслити його релігійну функцію. **Висновки.** Проведене дослідження засвідчує, що сучасна історіографія недостатньо охоплює різні аспекти свята Фералії. Вивчення цього свята становить складне наукове завдання, оскільки джерельна база обмежується переважно фрагментарними описами ритуалів. Основну інформацію про свято ми отримуємо завдяки поетичному наративу Овідія. Паренталії, за винятком завершального дня – Фералії, мали переважно приватний характер. У період громадянських війн ці індивідуальні практики часто занепадали, однак встановлення принципату створило умови для їхньої реставрації та належного культивування пам'яті про померлих. Родичі й близькі приносили поминальну їжу та влаштовували трапези біля могил не лише в офіційно відведені дні, але й у дні народження покійних. Упродовж Паренталії спостерігається розрив у звичному ритуальному зв'язку між людьми та богами, що виявлялося в забороні на шлюбні церемонії та тимчасовому закритті храмів. Складність у чіткому розмежуванні обрядів Фералії і Паренталії спричинила поширення в історіографії думки про неможливість трактування Фералії як окремого свята. Втім, очевидно, що Фералії були кульмінацією Паренталії – моментом, коли живі з повагою та любов'ю виконували свої обов'язки перед померлими, підкреслюючи тяглий духовний зв'язок із ними. Особливе місце шанування посідали померлі родичі, насамперед – батьки. Паренталії залишалися одним із небагатьох традиційних свят, що зберегли актуальність навіть після утвердження християнства. Християни, подібно до язичників, визнавали значущість пам'яті про предків, а тому Паренталії могли сприйматися як прийнятна форма вияву зв'язку між живими й мертвими без прямої конфронтації з новою релігійною доктриною. Окремий інтерес становить зв'язок Фералії з магічними практиками. Це свято вважалося сприятливим часом для здійснення чорної магії і було присвячене богині мовчання Тациті. Опис магічного ритуалу, поданий Овідієм у контексті Фералії, містить важливу інформацію, що дозволяє глибше зрозуміти специфіку магічних уявлень та практик в античному світі.

Ключові слова: Стародавній Рим, магічний ритуал, Фералії, Паренталії, античні релігійні практики.

Oleg PETRECHKO,

orcid.org/0000-0002-5535-3730

Doctor of Historical Sciences,

Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) o.petrechko@ukr.net

Bohdan LASTOVIK,

orcid.org/0009-0000-9525-6559

Postgraduate Student at the Department of World History and Special Historical Disciplines
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) bohdan.vo@ukr.net

FERALIA: MAGICAL RITUAL AND RELIGIOUS FUNCTION

Research Objective: to analyze the features of the ritual and determine the religious function of the Feralia festival. **Methodology** is based on the principle of scientific rigor and involves general scientific methods such as analysis and

synthesis, as well as content analysis. **Scientific novelty** lies in the examination of the debated aspects of the Feralia ritual and in identifying its religious function. **Conclusions.** This study demonstrates that modern historiography pays insufficient attention to various aspects of the Feralia festival. The investigation of this celebration remains a complex scholarly task, as the available source base consists primarily of fragmentary descriptions of the rituals. Most of the information we possess about Feralia comes from Ovid's poetic narrative. The Parentalia, with the exception of their final day – Feralia, were largely private in nature. During the period of civil wars, these individual practices often declined, but the establishment of the Principate created conditions for their revival and for the proper cultivation of memory for the deceased. Relatives and friends brought offerings of food and held commemorative meals at graves, not only on officially designated days but also on the birthdays of the departed. Throughout the Parentalia, a rupture in the usual ritual connection between mortals and the gods can be observed – evidenced by prohibitions on marriage ceremonies and the temporary closure of temples. The difficulty in clearly differentiating between the rites of Feralia and Parentalia has led some scholars to suggest that Feralia should not be viewed as a separate festival. However, it is evident that Feralia served as the culmination of the Parentalia – a moment when the living, with reverence and affection, fulfilled their obligations to the dead, thus reinforcing an enduring spiritual bond. The commemoration primarily focused on deceased family members, especially parents. The Parentalia remained one of the few traditional Roman festivals that retained their relevance even after the spread of Christianity. Like pagans, Christians acknowledged the importance of ancestral remembrance, and thus the Parentalia could be perceived as an acceptable means of maintaining a connection between the living and the dead without direct confrontation with new religious beliefs. Of particular interest is the association of Feralia with magical practices. This day was considered an auspicious time for the performance of black magic and was dedicated to the Roman goddess of silence, Tacita. Ovid's account of a magical ritual within the context of Feralia provides valuable insights into the nature of magical beliefs and practices in the ancient world.

Key words: Ancient Rome, magical ritual, Feralia, Parentalia, ancient cult practices.

Постановка проблеми. Коли йдеться про античні держави, слід неодмінно враховувати той факт, що релігія відігравала в них ключову роль. Це твердження цілком справедливе й у випадку з Римом, державою, яка була передусім релігійною інституцією, створеною для служіння богам. Досліджуючи релігійні практики античності, ми прагнемо не лише охопити широкий спектр історичних джерел, а й глибоко проаналізувати різноманітні аспекти релігійного життя стародавніх суспільств. Важливою складовою античних релігійних практик були свята, присвячені чисельним римським богам. У цьому контексті всебічне вивчення римських свят набуває особливої ваги, адже воно є вирішальним для розуміння природи римської релігії. Задля підтримання *pax deorum* – гармонійних відносин між людьми та божествами – офіційні церемонії влаштовувалися в чітко визначений час і згідно з усталеним ритуалом. Багато свят включали бенкети: хоча присутність на них не була обов'язковою, безкоштовна їжа безсумнівно приваблювала значну частину населення. За підрахунками Ж. Каркопіно, за часів імператора Клавдія, у Римі було 150 святкових днів, з них 93 – дні ігор, які давалися за державний кошт (J. Carcopino, 1962: 205). У дні святкувань закривалися суди, раби могли звільнятися від роботи, а деякі сільськогосподарські роботи тимчасово призупинялися. За підрахунками Т. Моммзена в календарі римлян було 48 *dies nefasti* – дні, коли судові установи закриті на релігійне очищення та свята, і 57 *dies religiosi* – дні, присвячені культу мертвих, богів підземного світу і богині Вести, коли усі установи та храми закриті

(Т. Mommsen, 1863: 373). Свята дарували можливість для відпочинку й радості, водночас забезпечуючи прихильність богів (J. Tschén-Emmons, 2014: 12). Майже всі свята в Римі мали релігійне значення і у дні цих свят здійснювалися релігійні ритуали. Аналіз ритуальних дій, характерних для кожного окремого свята, дозволяє дослідникові наблизитися до архаїчних форм релігійної практики, нерідко розкриваючи витоки самої обрядовості. З огляду на це римські свята, зокрема Фералії, заслуговують на увагу сучасних дослідників.

Аналіз досліджень засвідчує, що Фералії не є аж надто популярною темою сучасної історіографії античності. Здебільшого проблема розглядається, подекуди досить побіжно, у контексті більш широких тем дослідження. Зокрема, Чарльз Кінг зазначає, що слово *Feralia* трапляється у більшості календарів I століття н.е., тоді як *Parentalia* – рідше; у єдиному збереженому календарі I століття до н.е. згадано лише *Feralia*. Сучасна традиція вживати *Parentalia* як основну назву походить від Овідія, який вказував, що *Feralia* – це останній день святкування. Але сам Овідій в інших місцях використовує прикметник *feralis* щодо всього періоду або жертвоприношень. Замість *parentare* вживали й інші вирази, як-от *inferias manibus dare* – «принести жертви манам» (C. King, 2020: 49). Тімоті Вайзман вважає, що Фералії не пов'язані з культом, а мають свої витоки в легенді про вовчицю, яка вигодувала Ромула та Рема, виводячи етимологію слова *Feralia* від іменника *fera* – «дикий звір» (T. Wiseman, 1995: 70). Фанні Доланські стверджує, що на противагу *Feralia*, не збереглося жодної давньої етимології для *Parentalia*,

але видається логiчним, що свято отримало свою назву вiд слова *parentes*, якi були основними адресатами обрядiв. Хоча цей термiн часто використовувався для позначення батькiв, його застосування було ширшим. Дослiдниця аналізує ряд типових написiв, якi дозволяють до певної мiри вiдтворити характернi для *Parentalia* обряди, але наголошує на тому, що бiльш повна картина ритуалу вимальовується з повiдомлень Овiдiя, якi стосуються *Feralia* (F. Dolansky, 2011: 129–131). Рiчард Кiнг вважає, що свято Фералiй, яке припадало на останнiй день дев'ятиденного перiоду Паренталiй (13–21/22 лютого), посiдало центральне мiсце в структурi римського культу мертвих (R. King, 2004: 202).

Цей огляд не претендує на вичерпне охоплення всiєї наукової лiтератури про Фералiї, що буде продемонстровано у подальшому викладi. Водночас слiд пiдкреслити, що в українській iсторiографiї дана тема практично не дослiджувалася.

Мета статтi – проаналiзувати особливостi ритуалу та визначити релiгiйну функцiю свята Фералiй.

Виклад основного матерiалу. Багато римських свят були нерозривно пов'язанi з сiльськогосподарським циклом: початком або завершенням польових робiт, збиранням урожаю, пiдготовкою до зими тощо. Водночас деякi свята римського календаря не мали прямого зв'язку з аграрною дiяльнiстю й не були зумовленi природними чинниками людського iснування. У релiгiйному календарi Риму iснує кiлька свят, що так чи iнакше стосуються свiту померлих. Найбiльш виразно турбота живих про душi померлих проявляється пiд час Паренталiй (*Parentalia*) у лютому та Лемуриї (*Lemuria*) у травнi. Паренталiї починалися 13 лютого й завершувалися 21 лютого великим святом Фералiй (*Feralia*). Наступного дня, 22 лютого, святкували Каристiї – свято було тiсно пов'язане з Паренталiями та Фералiями. Каристiї були спрямованi на припинення будь яких чвар мiж живими членами родини i забезпечення злагодi мiж ними (H. Scullard, 1981: 75–76).

Ритуал вшанування померлих бере свiй початок у доiсторичнi часи. Овiдiй стверджує, що цей звичай був встановлений Енеєм (Ov. Fast. 2.543). Пiд час Паренталiй магiстрати не носили свiх вiдзнак, храми залишалися зачиненими, на вiвтарях не горiв вогонь, а шлюби не укладалися. Майже всю iнформацiю про це свято ми отримуємо завдяки Овiдiю. Поет зазначає, що в днi Паренталiй вшановують могили, а також закликає приносити скромнi дари на згаслi вогнища (Ov. Fast. 2.533–534). Далi вiн повiдомляє, що пiд час три-

валих воєн римляни знехтували свiм обов'язком перед душами предкiв: «днi Паренталiй занедбали» (Ov. Fast. 2.548). Це свiдчить про те, що Паренталiї, за винятком останнього дня – Фералiй, мали переважно приватний характер. У часи громадянських вiйн римляни нехтували цими iндивiдуальними ритуалами. Цiлком iмовiрно, що для з'ясування витокiв Паренталiй нам довелося б звернутися до приватних ритуалiв окремих родiв – *gentes*, а можливо, навить i сiмей – *familia*.

Овiдiй описує, з якими саме дарами римляни прямували до поховань свiх близьких. Вiн оспiвує простоту й щирiсть у вшануванні померлих, пiдкреслюючи, що Манами потрiбно зовсiм небагато – лише символiчнi жертви, принесенi з повагою та молитвою: змочений у винi хлiб, дрiбка солi, квіти *etc* (Ov. Fast. 2.535–546). Обгрунтованим видається твердження про те, що цi скромнi дари приносилися римлянами до могил протягом усiх днiв Паренталiй (C. King, 2020: 153).

Родичi та друзi приносили поминальну їжу i влаштовували трапези бiля могил – не лише в днi, присвяченi мертвим, але й у день народження покійного. Узливання їжi та напоїв здiйснювали через спецiальнi отвори або труби у гробницях (J. Toynbee, 1971: 51). За словами Овiдiя, якщо обряди виконувалися належним чином, душi покійних блукали поблизу могил i живилися приготованими для них дарами (Ov. Fast. 2.565–566), не становлячи небезпеки для живих. Натомiсть у випадку нехтування ритуалами, душi набували розгiнваного i тривожного вигляду, що вже могло викликати страх (Ov. Fast. 2.551–554). На думку М. Робiнсона, саме присутнiсть мертвих пояснює як заборону шлюбних церемонiй, так i тимчасове закриття храмiв (M. Robinson, 2011: 351). У поетичнiй формi Овiдiй передає як заборону на весiлля – «сховай свiї смолоскипи, Гiменею», – так i символiчну зупинку публiчного релiгiйного життя: дверi храмiв зачинено, жертви не приносяться, вогнища не горять. Це вказує на розрив звичного ритуального зв'язку мiж людьми й богами (Ov. Fast. 2.557–564).

Овiдiй писав свiї «Фасти» у той час, коли iмператор Август намагався на законодавчому рiвнi пiдтримати римську сiм'ю. Зокрема, у 18 роцi до н.е. було прийнято закон *Lex Iulia de Maritandis Ordinibus*. Цей закон встановлював, що шлюб є обов'язком для жiнок вiком вiд 20 до 50 рокiв. Пiсля розлучення або смертi чоловiка жiнка повинна була знову вийти замиж. Закон надавав розлученим на це шiсть мiсяцiв, а вдовам – один рiк. Таке законодавче заохочення до повторного шлюбу сприяло тому, що ця практика

поступово стала нормою (О. Петrenchко, 2009: 35). Овідій, говорячи про заборону укладання шлюбу в дні Паренталій, згадує дві категорії жінок: вдов – *vidua* (Ov. Fast. 2.557) і тих, які вступають у шлюб вперше: «*comat virgineas hasta recurva comas* – вигинається гребінь, щоб упорядкувати дівоче волосся» (Ov. Fast. 2.560). *Hasta recurva* – гострий, списоподібний гребінець, яким волосся нареченої ділили на шість пасом, потім у кожне з них вплітали вовняні нитки і клали під весільний вінок із квітів, зібраних самою молодою та її подружками (L. Winnicyuk, 1983: 240). У римському шлюбному обряді *hasta recurva* трактувалася в різний спосіб, зокрема у зв'язку з плідністю та шлюбною підлеглистю. Спис міг передвіщати народження відважних нащадків або уособлювати підкорення нареченої чоловічій владі. За однією з традицій, *hasta recurva* колись була війнята з тіла вбитого гладіатора. У цьому контексті вона символізувала нерозривний зв'язок між нареченою та її чоловіком – подібний до того, як спис з'єднувався з тілом загиблого (R. King, 2004: 212).

Кількість учасників римських свят зазвичай була невелика. Свято Робігалії, наприклад, 25 квітня, проводив один жрець біля непомітного святилища. Дослідники античності стверджують, що лише кілька свят можна назвати справді народними. Серед них і Фералії, які відзначалися в родинному колі або в куріях – кварталах давнього міста (J. Rüpke, 2007: 190). Як уже зазначалося, перші вісім днів Паренталій, найімовірніше, були віддані приватним обрядам. Лише останній день, Фералії, набув статусу державного свята. За свідченням Варрона, назва цього свята походить від *inferi* – «мешканці підземного світу», а також від *ferre* – «нести», оскільки жертви приносилися до могил (Varro, Ling. 6.13). Фест виводить назву або від *ferre* – «нести», або від *ferire* – «ударяти», оскільки вівці приносилися в жертву померлим: «Фералії – свято, присвячене *diis manibus* – «душам померлих»; назва походить або від принесення їжі, або від заколення вівці» (Festus, De Verb. Signif. 75L). Можливо, жертвоприношення тварин було різновидом обряду біля могили, якого дотримувалися представники вищих прошарків римського населення під час святкування деяких свят (C. King, 2020: 157).

Однак що відрізняє Фералії від попередніх днів, не зовсім зрозуміло, на що свого часу звернув увагу Жорж Дюмезіль. За його словами, єдина відмінність, яку можна відзначити – це жертвоприношення вівці (G. Dumézil, 1974: 372). Чарльз Кінг не погоджується з трактуванням Фералій як окремого свята, хоча такий висновок можна зробити

з тексту Овідія (Ov. Fast. 2.569–570). Він звертає увагу на те, що навіть сам Овідій не послідовний: у інших місцях і говорить про «*Feralis* дні» і «*Feralis* час», маючи на увазі весь період. Деякі збережені календарі також згадують лише назву *Feralia*. На думку дослідника, імовірно, *Parentalia* та *Feralia* – це просто різні назви одного й того ж дев'ятиденного свята. Овідій же, пов'язуючи *Feralia* з дієсловом *ferre* – «нести», лише підкреслює традицію приносити жертви до могил саме в останній день свята. Ч. Кінг зазначає, що Варрон раніше, як і Овідій, виводив назву *Feralia* від дієслова *ferre*. Хоча з погляду етимології це невірно, обидва автори просто пов'язували назву з дією – принесенням жертв до могил. Малоімовірно, що Овідій чи Варрон помилялись у самому описі ритуалу: вони не лише знали про нього, а й, ймовірно, регулярно брали участь у святі. Тому, вважає Ч. Кінг, спроби розділити Фералії та Паренталії як два різні свята, спираючись на помилкову етимологію, є безпідставними (C. King, 2020: 152–153).

У будь-якому разі, Фералії були продовженням Паренталій, коли живі з повагою та любов'ю виконували свої обов'язки перед померлими, що символізувало духовний зв'язок між ними. Вшановували насамперед померлих родичів, а особливо батьків. Панувала атмосфера урочистості та свята, яку і сьогодні можна зустріти на наших цвинтарях в поминальні дні. Римляни ховали своїх померлих за межами міста, споруджуючи гробниці вздовж доріг, які тяглися з Рима у різні куточки Апеннінського півострова. Тому Овідій пропонує залишати їжу для померлих у поминальні дні на черепку, на дорозі: «*media testa relicta via*» (Ov. Fast. 2.540).

Паренталії залишалися одним із тих традиційних свят, які не втратили своєї актуальності навіть після поширення християнства в Римській імперії. Як зазначає Ф. Доланскі, у римському суспільстві традиція відігравала надзвичайно важливу роль, а регулярне виконання обрядових практик, зокрема пов'язаних із культом предків, формувало суспільну поведінку. Ритуали, що вважалися надзвичайно давніми, майже божественного походження, були інтегровані в повсякденне життя римлян і становили важливий чинник формування римської ідентичності. Для представників християнської спільноти, особливо тих, хто прагнув інтеграції в середовище язичницької аристократії, участь у таких обрядах могла слугувати засобом демонстрації відданості римським традиціям. У цьому контексті дотримання ритуалів Паренталій не обов'язково суперечило новій релігійній ідентичності, а радше виступало інструмен-

том культурної спадкоємності. Особливу увагу Доланські приділяє культові мертвих як спільному елементу релігійного світогляду язичників і християн. Значні витрати на будівництво гробниць, їхнє помітне розташування в міському просторі та докладні заповіді свідчать про глибоку шану до померлих у римській культурі. Християни, подібно до язичників, визнавали важливість вшанування пам'яті предків, а тому могли сприймати Паренталії як прийнятну форму вияву зв'язку між живими й мертвими, без прямої конфронтації з новими релігійними переконаннями (F. Dolansky, 2011: 152).

У добу античності магія відігравала значно вагомішу роль, ніж у сучасному світі. Про магічні обряди згадує чимало античних авторів, зокрема – з посиланням на Закони Дванадцяти Таблиць. Свято Фералій вважалося сприятливим часом для практикування чорної магії. Цей день був присвячений римській богині мовчання Тациті – *Dea Muta* (D. Feeney, 1994: 25). Однак логічною видається і думка про те, такого роду магічні обряди могли виконуватися у будь-який інший день Паренталій (C. King, 2020: 159). Все ж Овідій описує магічний обряд у контексті Фералій. Він говорить про те, як він бачив стару відьму, оточену натовпом дівчат, яка здійснювала священнодійство на честь Тацити, аби змусити когось замовкнути. На думку Герберта Роуза, «перед нами звичайний приклад магічного ритуалу, приватного й не надто пристойного...» (H. Rose, 1933: 60).

Цей магічний ритуал Овідій описав досить докладно: серед молодих жінок сидить стара, яка вже давно служить німій богині Тациті, хоча сама вона не німа. Вона кладе ладан під поріг, де миша прогризла хід, бере його трьома пальцями. Потім зав'язує заклинальні нитки зі свинцем, тримає в роті сім чорних бобів. Пече на вогні голову маленької рибки, яку попередньо зашила, вкрила смолою й проколола бронзовою голкою. Поливає її вином, а рештки випиває, здебільшого сама. «Ми зв'язали язика й ворожі уста» – проголошує вона (Ov. Fast. 2.571–581).

Цей фрагмент із твору Овідія містить багато важливої інформації, що дозволяє краще зрозуміти магічні практики в античному світі. Саме жінки часто пов'язувалися з магією в античній традиції. Йшлося не лише про літніх, а й про молодих жінок, хоча й чоловіки теж практикували магію як жерці або маги. Магія зазвичай передбачала повторення, які могли мати ритуальну силу. У ритуалі, який описує Овідій, фігурує число три, яке вважалося магічним у грецько-римському світі, як і в християнстві.

Так само важливим було число сім. Ладан використовувався і в релігії, і в магії. Речі часто клали під як захисні предмети. Зустрічаємо й інші елементи типового магічного ритуалу чорна квасоля, проколювання риб'ячої голови бронзовою голкою, вино. Говорячи про вино зазначимо, що античні магічні практики передбачали використання вина як заміни людської крові.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що сучасна історіографія недостатньо охоплює різні аспекти свята Фералій. Вивчення цього свята становить складне наукове завдання, оскільки джерельна база обмежується переважно фрагментарними описами ритуалів. Основну інформацію про свято ми отримуємо завдяки поетичному наративу Овідія. Паренталії, за винятком завершального дня – Фералій, мали переважно приватний характер. У період громадянських війн ці індивідуальні практики часто занепадали, однак встановлення принципату створило умови для їхньої реставрації та належного культивування пам'яті про померлих. Родичі й близькі приносили поминальну їжу та влаштовували трапези біля могил не лише в офіційно відведені дні, але й у дні народження покійних. Упродовж Паренталій спостерігається розрив у звичному ритуальному зв'язку між людьми та богами, що виявлялося в забороні на шлюбні церемонії та тимчасовому закритті храмів. Складність у чіткому розмежуванні обрядів Фералій і Паренталій спричинила поширення в історіографії думки про неможливість трактування Фералій як окремого свята. Втім, очевидно, що Фералії були кульмінацією Паренталій – моментом, коли живі з повагою та любов'ю виконували свої обов'язки перед померлими, підкреслюючи тяглий духовний зв'язок із ними. Особливе місце вшанування посідали померлі родичі, насамперед – батьки. Паренталії залишалися одним із небагатьох традиційних свят, що зберегли актуальність навіть після утвердження християнства. Християни, подібно до язичників, визнавали значущість пам'яті про предків, а тому Паренталії могли сприйматися як прийнятна форма вияву зв'язку між живими й мертвими без прямої конфронтації з новою релігійною доктриною. Окремий інтерес становить зв'язок Фералій з магічними практиками. Це свято вважалося сприятливим часом для здійснення чорної магії і було присвячене богині мовчання Тациті. Опис магічного ритуалу, поданий Овідієм у контексті Фералій, містить важливу інформацію, що дозволяє глибше зрозуміти специфіку магічних уявлень та практик в античному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петrenchko O.M. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2009. 396 с.
2. Carcopino J. Daily life in ancient Rome : the people and the city at the height of the Empire. Harmondsworth: Penguin Books, 1962. 364 p.
3. Dolansky F. Honouring the family dead on the Parentalia: ceremony, spectacle, and memory. *Phoenix*. 2011. 65. 1/2. P. 125-157.
4. Dumézil G. La religion romaine archaïque : avec un appendice sur la religion des Étrusques. Paris: Payot, 1974. 700 p.
5. Feeney D.C. Si Licet et Fas est: Ovid's Fasti and the Problem of Free Speech Under the Principate. In A. Powell (Ed.). Roman Poetry & Propaganda: In the Age of Augustus. London: Bloomsbury Academic, 1994. P. 1-25. <http://dx.doi.org/10.5040/9781472540058.ch-001>
6. King C.W. The ancient Roman afterlife: di manes, belief, and the cult of the dead. Austin: University of Texas Press, 2020. xxix+269 p.
7. King R.J. Male Homosocial Readership and the Dedication of Ovid's Fasti. *Arethusa*. 2004. 37. 2. P. 197-223. <https://doi.org/10.1353/are.2004.0012>
8. Mommsen T. Corpus inscriptionum Latinarum / Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editae. V. I. Ed. T. Mommsen. Berolini : G. Reimerum, 1863. 649 p.
9. Robinson M. Ovid Fasti book 2 / edited with introduction and commentary by Matthew Robinson. Oxford; New York: Oxford University Press, 2011. 572 p.
10. Rose H.J. The Cult of Volkanus at Rome. *The Journal of Roman Studies*. 1933, 23. P. 46-63.
11. Rüpke J. Religion of the Romans. Cambridge: Polity Press, 2007. xv+350 p.
12. Scullard H.H. Festivals and ceremonies of the Roman Republic. London: Thames and Hudson, 1981. 288 p.
13. Toynbee J.M.C. Death and burial in the Roman world. London: Thames & Hudson, 1971. 336 p.
14. Tschen-Emmons J.B. Artifacts from ancient Rome. Santa Barbara: Greenwood, 2014. xxix, 321 p.
15. Winnicyuk L. Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. 761 s.
16. Wiseman T.P. Remus: a Roman myth. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995. xv+243 p.

REFERENCES

1. Petrechko O. (2009). Suspilno-politychnyi rozvytok Rymaskoi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]. Lviv: vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka. 396 s. [in Ukrainian].
2. Carcopino J. (1962). Daily life in ancient Rome : the people and the city at the height of the Empire. Harmondsworth: Penguin Books. 364 p.
3. Dolansky F. (2011). Honouring the family dead on the Parentalia: ceremony, spectacle, and memory. *Phoenix*. 65. 1/2. P. 125-157.
4. Dumézil G. (1974). La religion romaine archaïque : avec un appendice sur la religion des Étrusques. [Archaic Roman Religion: With an Appendix on the Religion of the Etruscans]. Paris: Payot. 700 p. [in French].
5. Feeney D.C. (1994). Si Licet et Fas est: Ovid's Fasti and the Problem of Free Speech Under the Principate. In A. Powell (Ed.). Roman Poetry & Propaganda: In the Age of Augustus. London: Bloomsbury Academic. P. 1-25. <http://dx.doi.org/10.5040/9781472540058.ch-001>
6. King C.W. (2020). The ancient Roman afterlife: di manes, belief, and the cult of the dead. Austin: University of Texas Press. xxix+269 p.
7. King R.J. (2004). Male Homosocial Readership and the Dedication of Ovid's Fasti. *Arethusa*. 37. 2. P. 197-223. <https://doi.org/10.1353/are.2004.0012>
8. Mommsen T. (1863). Corpus inscriptionum Latinarum. [Corpus of Latin inscriptions] Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editae. V. I. Ed. T. Mommsen. Berolini: G. Reimerum. 649 p. [in Latin].
9. Robinson M. (2011). Ovid Fasti book 2 / edited with introduction and commentary by Matthew Robinson. Oxford; New York: Oxford University Press. 572 p.
10. Rose H.J. (1933). The Cult of Volkanus at Rome. *The Journal of Roman Studies*. 23. P. 46-63.
11. Rüpke J. (2007). Religion of the Romans. Cambridge: Polity Press. xv+350 p.
12. Scullard H.H. (1981). Festivals and ceremonies of the Roman Republic. London: Thames and Hudson. 288.
13. Toynbee J.M.C. (1971). Death and burial in the Roman world. London: Thames & Hudson. 336 p.
14. Tschen-Emmons J.B. (2014). Artifacts from ancient Rome. Santa Barbara: Greenwood. xxix, 321 p.
15. Winnicyuk L. (1983). Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu [People, customs and traditions of ancient Greece and Rome]. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 761 s. [in Polish].
16. Wiseman T.P. (1995). Remus: a Roman myth. Cambridge; New York: Cambridge University Press. xv+243 p.